

Vad är värdefullt i kulturmiljöerna och för vilka är de värdefulla?

Kulturmiljövård och kulturminnesvård

Kulturmiljöer utgör av människan påverkade miljöer. I kulturlandskapet ser vi detta som spår av påverkan av landskap och utnyttjande av naturresurser. Vi ser spåren i den bebyggda miljön: miljöer för boende, produktion och kommunikation. I en kulturmiljö finns det i någon mening ett kulturhistoriskt sammanhang, en kulturhistorisk aspekt att förhålla sig och ta hänsyn till. Mer sällan kan man kanske se ett linjärt historiskt förlopp i en kulturmiljö, snarare har olika skeden sammanvävts på ett sätt som uppvisar en kontinuitet med mer eller mindre tydliga mönster. Dessa ger oss såväl en historisk kunskap som referensramar till nuet.

Kulturmiljöbegreppet introducerades i regeringens proposition *Kulturmiljövård, 1987/88:104* och i *Kulturminneslagen, SFS 1 988:950*.

Med *kulturmiljövård* menas arbetet med att värna om sammanhangen i och betona helhetssynen på den av människan påverkade miljön. Kulturmiljövården som offentlig verksamhet ska verka för att skydda, vårda och sprida kunskap om de fysiska miljöerna. Begreppet kulturmiljövård fick en politisk sanktion i ovanstående kulturmiljöproposition.

Begreppet kulturmiljövård har ersatt det snävare begreppet *kulturminnesvård*. Kulturminnesvårdsbegreppet begränsades ofta till att omfatta enstaka, mer märkvärdiga objekt, representerande den officiella historiesynen sett ur ett hierarkiskt perspektiv. Det som uppmärksammades var kyrkor, slott och herrgårdar med äldre tradition, spektakulära och väl synliga fornlämningar och produktionsmiljöer, starkt förknippade med landets ekonomiska historia. Idag betecknar begreppet kulturminnesvård det område inom kulturmiljövården som rör de särskilt värdefulla kulturminnena, i första hand de som skyddas av kulturminneslagen. Kulturminneslagen ersatte flera äldre lagar. Den har hittills haft större betydelse för enstaka objekt än för samlade miljöer.

Synen på vad som konstituerar en kulturmiljö och vad som är värdefullt i denna förändrades från 1970-talet. 1960- och 1970-talens stora saneringar i stadskärnorna och den kritik och de diskussioner som följde på dessa väckte många intresse för bebyggelse- och bevarandefrågor. Andra företeelser än de som tidigare hade betraktats som värdefulla fick ögonen på sig och beaktades. Riksdag och regering drog upp riktlinjerna för den fysiska riksplaneringen. Mål formulerades för den kulturpolitik som skulle föras. Länsstyrelserna förstärktes med länsantikvarietjänster för handläggning av kulturmiljöärenden och museer och kommuner tillsatte med tiden byggnadsantikvarier. Kulturmiljövården fick en plats inom samhällsplaneringen, på både gott och ont.

Begreppsskiftet, från kulturminnesvård till kulturmiljövård, redovisar en intresseförskjutning från de enskilda byggnaderna till hela kulturmiljöer. I stor utsträckning handlar det kanske dock fortfarande om att beskriva, värna och vårda den fysiska miljöns yttre gestaltning och värden, inte dess innehåll och funktion. Detta förhållningssätt brukar tillspetsat kallas för *"fasadarvet"*.

Bevarandeperspektiv kan te sig motsägelsefulla, t ex då värnandet av det autentiska och orörda ställs mot funktion och brukande. I bägge fallen handlar det om bevarande, men från olika utgångspunkter.

Kulturminneslagen (KML)

Ansvaret för skydd och vård av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer är fördelat mellan staten, kommunerna och enskilda ägare.

I KML:s portalparagraf fastslås att ”*Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla*”. Kulturmiljöer skyddas bäst av dem som lever i, verkar i och vårdar objekten och miljöerna. Ett behov av kunskapsuppbyggnad kring vad som ska värnas och vilka förutsättningar som råder kan därvid finnas.

Lagen om kulturminnen omfattar bestämmelser om fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer har överinseendet över kulturminnesvården i landet, enligt KML 1 kap 2 §.

I andra kapitlet behandlas *fornminnen*. Fasta fornlämningar är skyddade enligt denna lag. Här finns bestämmelser om skydd, vård och undersökning samt om ingrepp i fornlämningar mm.

KML:s tredje kapitel omfattar lagstiftning rörande *byggnadsminnen*. Dessa utgör byggnader och byggda miljöer i icke statlig ägo. I Värnamo kommun finns fyra objekt eller miljöer som är klassade som byggnadsminnen: Eds herrgård (Ed 1:33), Hörle bruksherrgård (Hörle 2:1), Moens gård (Hindsekind 1:13) och Åminne bruk (Helmershus 6:52 och 6:53). Fler är dock under bildande.

Vilken privatperson som helst kan väcka fråga om byggnadsminnesförklaring hos länsstyrelsen. Därefter bedöms om byggnaden uppfyller lagens krav på att vara synnerligen märklig, genom sitt kulturhistoriska värde eller om den ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde. Om detta är fallet vidtar en utredning som oftast resulterar i en byggnadsminnesförklaring. Detta beslut fattas av länsstyrelsen. Beslutet har då föregåtts av en omfattande utredning inom länsstyrelsens kulturmiljöenhet. I beslutet anges skyddsföreskrifter om hur byggnadsminnet ska vårdas och underhållas samt vilka förändringar som inte är tillåtna. Beslutet inkluderar ett skyddsområde. Många byggnadsminnen utgörs av hela bebyggelsemiljöer.

En närmare beskrivning av ovanstående byggnadsminnen återfinns nedan under rubriken ”Kulturmiljöer särskilt värda att värna”.

Kyrkliga kulturminnen behandlas i fjärde kapitlet. KML innehåller också lagstiftning om utförelse av kulturföremål och om återlämnande av olagligt bortförda kulturföremål.

Kulturarv

Begreppet *kulturarv* används flitigt när frågor rörande kultur och kulturmiljöer diskuteras. Den kulturpolitik som bedrivs avseende kulturarvsfrågorna präglas av 1974 års politiska mål, att "*garantera att äldre tiders kultur tas till vara och levandegörs*". Samhällets förändring initierar behovet av diskussioner om kulturarv, kulturmiljövård etc. Samverkan mellan olika samhällssektorer har givit kulturarvet en plats inom andra områden. Inom sysselsättnings- och tillväxtpolitiken beskrivs kulturarvet som en resurs och en utvecklingsfaktor (propositionen 1995/96:25, "En politik för arbete, trygghet och utveckling", propositionen 1997/98:62, "Regional tillväxt – för arbete och välfärd").

I regeringens kulturproposition (proposition 1996/97:3) ses kulturarvet som en ofrånkomlig del av vår identitet och kulturella helhet. Detta representerar kontinuitet, förankring och tradition, och omfattar såväl ett materiellt som ett andligt kulturarv. Att det är möjligt att förstå en plats´ historia eller ett sammanhang blir därmed viktigt för vår identitet. Men, kulturarvet är också något som inte kan fastställas en gång för alla, utan måste ständigt bli föremål för omtolkningar. Det råder alltså en stor osäkerhet om vad som ingår i "kulturarvet". Det rör sig snarare om många olika kulturarv, stadda i ständig förändring.

En kulturmiljö kan innefatta många kulturarvsperspektiv: yrkesroller, kulturell identitet, genusperspektiv, klassmönster mm. I ovanstående proposition tar man upp kulturarvets demokratiska funktion. Det tillhör de mänskliga rättigheterna att tillägna sig och äga ett kulturarv. Statens insatser bör därmed syfta till att jämna ut de skillnader som finns mellan olika grupper när det gäller bevarandet av och tillgången till kulturarvet. Institutionerna, t ex museerna och kulturförvaltningarna, måste också konkret och kritiskt ta ställning till kulturarvet samt förmedla och diskutera de frågor och värden som bildar grunden för ett önskat demokratiskt samhälle (SOU 1 989:18).

Kulturmiljöers värde

Värdena i en kulturmiljö kan ses som kulturella, sociala eller relativa konstruktioner som borde ifrågasättas eller omformuleras under tid. De kan beaktas från såväl en övergripande, samhällelig utgångspunkt som från en snävare, rumslig, individ-orienterad. Det kan då röra sig om byggnads-, arkitektur-, teknik- eller personhistoriska värden som låter sig beskrivas och dokumenteras. Det kan också röra sig om upplevelsevärden: arkitektoniskt eller konstnärligt värde, identitetsvärde, patina, personliga förhållanden mm. Förstärkande motiv är autencitet, sällsynthet, representativitet.

När begreppet "*kulturhistoriskt värdefull*" appliceras på utvalda miljöer *kan* det verka begränsande i synen på den fysiska miljön. Är då allt annat utan kulturhistoriskt värde?

Med ett förhållningssätt som prioriterar den kulturhistoriska betydelsen, är det individens förhållande till kulturmiljön som blir viktig i arbetet med att beskriva, vårda och bevara kulturmiljöer.

Kulturmiljöer ses som identitetsbegränsande. Genom dem ska vi förstå vilka vi är och varför. Detta identitetsbegränsande får dock troligen allt mindre giltighet i ett samhälle där rörlighet inom landet och över gränserna blir allt vanligare.

Det kulturhistoriska värdet i ett objekt eller i en miljö bör specificeras med en exakt redovisning av vari värdet består, med undvikande av svepande formuleringar. Ett sådant förhållningssätt ställer dock krav på dels en fördjupning i det enskilda objektet eller den enskilda miljön, dels en fördjupning i jämförande material.

I detta sammanhang kan regionala särdrag belysas och ge en bild av vad som karaktäriserar just denna miljö, detta bebyggelsesammanhang.

De flesta kulturmiljöer eller enstaka objekt har påverkats på ett eller annat sätt och nästan inget är bevarat i sin helhet, i ursprungligt skick. Byggnader förändras genom underhåll, modernisering och ändrade funktioner. Landskap förändras, t ex genom nya brukningsmetoder, markanvändning och vägbyggen. När vi därför talar i termer som "välbevarat" och "väl bibehållet" är det relativa begrepp. Man måste utgå från den enskilda miljön eller byggnaden och placera in den i ett sammanhang, för att se vad som gör att just denna är välbevarad, eller varför den är värd att bevara. Ett bevarande förutsätter oftast en autenticitet i form, men kan däremot ofta sakna autenticitet i funktion och användning.

Det är inte möjligt och kanske inte heller alltid önskvärt, att bevara alla avtryck som människan har avsatt genom historien. Vi lever i ett föränderligt samhälle där sammanhangen ständigt omprövas, i högre eller lägre grad.

Kulturmiljövårdens riksintressen

Under slutet av 1960-talet inleddes arbetet med *den fysiska riksplaneringen, FRP*, dvs. skapandet av en övergripande plan för hushållningen med mark och vatten. Kulturminnesvårdens och naturvårdens behov blev komponenter i reformeringen av byggnadslagstiftningen och tillskapandet av den nya *Plan- och bygglagen, PBL*, respektive *Lagen om hushållning med naturresurser, NRL*. En ekologisk grundsyn skulle tillämpas. Som ett led i detta avgränsades 1987 ett urval av områden som riksintressen, baserade på förslag från landets länsstyrelser. Dessa områden är utvalda som nationella riksintressen, med hänsyn till de stora värden de representerar, sett ur kulturvårdens och naturvårdens perspektiv.

Utpekandet av riksintressen uppfattades som vägen bort från ett monumenttänkande inom kulturminnesvården. En helhetssyn eftersträvades, där kulturhistoriska värden i en samlad miljö prioriterades. I efterhand har det inte självklart ansetts att synen på vad som betraktades som miljöer värda att bevara och vårda radikalt förändrades vid det första urvalet av riksintressen. I skriften "Kulturmiljövård 1/2000" ställs frågan om kanske riksintresseurvalet bör göras om så att det till innehåll och representativitet bättre svarar mot dagens synsätt.

Riksintressena ska spegla såväl det unika som det typiska för en region eller ett län. Framtagandet av *regionala kulturmiljöprofiler* kan medföra ett mer rättvisande urval av riksintressen, samtidigt som de kan fungera som underlag för arbetet och verksamhetsplaneringen inom kulturmiljövården. I Jönköpings län föreligger en regional kulturmiljöprofil sedan 1990-talets mitt. Denna omfattar fyra fält: *den äldre järnålderns lämningar, det småskaliga odlingslandskapet, småskaliga industrimiljöer samt frikyrkomiljöer*.

Riksintresseområdena är geografiskt avgränsade men är att betrakta som abstrakta, då de ofta inte kan omfattas av ögat. Begreppet "riksintresse" används i administrativa sammanhang, men är knappast något som har tagit sin plats i ett mer allmänt medvetande.

Riksintressena kan omfattas av lagligt skydd mot åtgärder som kan skada intresset. Kommunen ska i sin översiktsplan visa hur man skyddar eller avser att skydda riksintressena.

Kulturmiljövårdens riksintressen i Värnamo kommun

I Värnamo kommun är följande områden klassade som riksintressen från kulturmiljövårdens sida:

Bredaryd: Hamra, Håkentorp och Bröttjestad, centralbygd i ett fornlämningsrikt småländsk folkland, Finnvedens folkland (riksintresse nr 3)

Bredaryd: Södra Vissö by med en samlad bymiljö i form av en klungby (riksintresse nr 4)

Dannäs: Dannäs säteri och sockenkärna (riksintresse nr 5)

Kärda: Åminne och Källunda, herrgårdsskaps kring Källundasjön (riksintresse nr 6)

Kärda: Nästa och Kärda, fornlämningsmiljö och sockenkärna (riksintresse nr 7)

Kärda: Vallerstad, herrgårdsmiljö och fornlämningsmiljö (riksintresse nr 8)

Värnamo: Nya Åminne, bruksmiljö (riksintresse nr 9)

Voxtorp/Rydaholm: Getaryggarna, kommunikationsmiljö på getryggsås med kringliggande byar och fornlämningar (riksintresse nr 10)

Rydaholm: Nederled och Upplid, centralbygd i ett storskaligt odlingslandskap (riksintresse nr 11)

Värnamo: Hindsen, herrgårdsskaps och fornlämningsmiljö (riksintresse nr 12)

Gällaryd: Sötåsa, bymiljö med agrarhistoriska lämningar (riksintresse nr 13)

Nydala: Nydala kloster, klostermiljö (riksintresse nr 14)

En närmare beskrivning av ovanstående riksintressen återfinns nedan under rubriken "Kulturmiljöer särskilt värda att värna".

Förmedling och tillgänglighet

Tillgänglighet till kulturmiljöerna, kulturarvet som besöksnäring och "kulturturism" är områden som återkommande har diskuterats det senaste decenniet. Utgångspunkten har varit att det finns ett gemensamt intresse av att visa och åskådliggöra kulturmiljöerna på ett informativt och intresseväckande sätt. Meningsskiljaktigheter har dock rått rörande medel och mål för tillgängliggörandet. För kulturmiljövården kan det dock i lyckligare fall innebära en större förståelse för kulturmiljön och stärka argumenten för bevarande.

Kulturhistoriska miljöer har en begränsad förmåga att berätta om sig själva och i än högre grad om det ursprungliga sammanhanget är brutet. Kulturmiljöer som befinner sig på sin ursprungliga plats har sin styrka i att kunna berätta om sammanhanget mellan dåtid och nutid.

Att arbeta för att förmedla kunskap på plats om kulturmiljöerna och att se till att de är tillgängliga ur olika aspekter är en viktig uppgift i samband med upprättande av kulturmiljöprogram, etc. Detta arbete kan bedrivas på olika sätt:

- skyltning med genomarbetade texter och illustrationer och landskapsvård i riksintresseområden, i anslutning till enstaka fornlämningar och fornlämningsområden, i anslutning till enstaka objekt och kulturmiljöer, längs intressanta vägsträckningar
- hänvisning från väg
- öppethållande, visningar, vandringar, radioprogram, TV-program, vägledning via Internet
- direktinformation till fastighetsägare och brukare
- trycksaker

Informationen bör finnas i anslutning till just den plats den vill berätta om. Många kulturmiljöer som i olika utredningar, program och i litteratur beskrivs som kulturhistoriskt värdefulla, intressanta och värda ett besök, har en otillräcklig eller obefintlig information när man som besökare försöker att hitta dit eller väl är på plats. En hel del privata initiativ har tagits för att informera om olika kulturmiljöer, med hembygdsföreningarna som föregångare.

Många av de kulturmiljöer och objekt som återfinns i urvalet i denna utredning har privatpersoner som ägare eller ligger på privat tomt. I sådana fall kan inte en allmän tillgänglighet självklart tillämpas.